

Paweł Grata

Polityka podatkowa rządu Władysława Grabskiego w latach 1923–1925

Polityka i Społeczeństwo nr 5, 47-55

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Paweł Grata

**POLITYKA PODATKOWA RZĄDU
WŁADYSŁAWA GRABSKIEGO
W LATACH 1923–1925**

Reforma skarbowo-walutowa podjęta przez powołany do życia 19 grudnia 1923 roku pozaparlamentarny gabinet Władysława Grabskiego uznawana jest za jedno z najważniejszych osiągnięć II Rzeczypospolitej, a przeprowadzona wtedy stabilizacja i wymiana waluty stała się nawet symbolem sukcesu młodego państwa. Niezbędnym warunkiem powodzenia akcji sanacyjnej było jednak osiągnięcie równowagi budżetowej i stąd gros podejmowanych przez nowy rząd działań ukierunkowanych było właśnie na skuteczną, racjonalną i efektywną z punktu widzenia potrzeb budżetowych politykę podatkową (oszczędności w wydatkach tylko częściowo mogły wpłynąć na zmniejszenie deficytu budżetowego). I chociaż sama tzw. reforma Grabskiego wielokrotnie była już przedmiotem badań historycznych, jej warstwa podatkowa pozostawała na ogół w tle problemów związanych zarówno z całą polityczno-gospodarczą otoczką działań sanacyjnych, jak i zdecydowanie bardziej popularną reformą waluty. Problematyka podatkowa pojawiała się zaś jako niezbędny, acz niebudzący większej uwagi, dodatek, o czym najlepiej świadczy fakt, iż najobszerniej omówiona została nie w pracach bezpośrednio poświęconych reformie, czy też samemu Władysławowi Grabskiemu, ale w noszącym charakter syntetyczny opracowaniu Z. Landaua i J. Tomaszewskiego (Drozdowski 2002: 158; Landau, Tomaszewski 1971: 210–216; Sułkowska 1990: 105; Tomaszewski 1961: 49–53, 118–120).

Mimo że sama reforma doszła do skutku w roku 1924, jej program sformułowany został przez Władysława Grabskiego już blisko rok wcześniej, kiedy to, jako minister skarbu w rządzie W. Sikorskiego, opracował projekt ustawy o naprawie Skarbu Rzeczypospolitej, przedstawiony na początku marca 1923 roku Sejmowi. Nigdy przez Izbę

nieuchwalony i wycofany w październiku przez gabinet Witosa, program ten zawierał większość rozwiązań realizowanych później w okresie 1924–1925. Znalazły się w nim bowiem zapisy o stałym, wyrażonym w walucie złotej, mierniku stawek podatkowych, propozycja wprowadzenia nadzwyczajnego podatku majątkowego, konieczność zrównoważenia budżetu, racjonalizacja gospodarki przedsiębiorstw państwowych, jak i postulat wyposażenia Prezydenta w pełnomocnictwa do wydawania rozporządzeń z mocą ustaw (*Protokoły...* 1923, t. 21: 732–740).

Propozycje podatkowe, uszczegółowione w exposé sejmowym wygłoszonym przez autora projektu na posiedzeniu 3 marca 1923 roku, oparte zostały na zasadzie przywrócenia „wszystkich źródeł dochodów przedwojennych, względnie podniesieniu wydajności istniejących źródeł dochodów do normy przedwojennej”. Cel ten planowano osiągnąć poprzez waloryzację i podniesienie, wyrażonych w walucie złotej, stawek podatkowych, przywrócenie znaczenia zaniedbanego w pierwszych latach niepodległości podatku od nieruchomości oraz wydatne zwiększenie dochodów z podatków pośrednich i monopolii skarbowych. Uznawany później za jeden z symboli reformy skarbowej podatek majątkowy miał za zadanie uzupełnić dochody budżetu do czasu osiągnięcia zakładanego poziomu wpływów zwyczajnych Skarbu (SSS z 3 III 1923: 29–33).

Dalsze prace nad reformą zostały jednak wyraźnie spowolnione, a później, wskutek czerwcowej dymisji Grabskiego, wstrzymane. Jeszcze w maju udało się wprawdzie przeprowadzić w Sejmie ustawę o państwowym podatku przemysłowym, zaś w czerwcu, po wielomiesięcznych bojach, ustawę o podatku gruntowym, jednak po dymisji Grabskiego jego program stał się w zasadzie już tylko podstawą do dalszej dyskusji na temat reformy. Niektóre z jego elementów doczekały się jednak realizacji ustawowej, zaś najważniejsze w kontekście przyszłej sanacji stały się ustawy o podatku majątkowym z 11 sierpnia oraz o zastosowaniu stałej jednostki do obliczania danin i kredytów z 6 grudnia 1923 r. (DzU 1923: 94/127; 127/1044; Lubowicki 1927: 61–62; Zieliński: 60–66).

Podstawowym fiskalnym zamierzeniem utworzonego w grudniu gabinetu stało się zatem zrównoważenie budżetu, oparte zarówno na stopniowym zwiększaniu świadczeń podatkowych (dochodów zwyczajnych), jak i wzmożeniu, szczególnie ważnych w pierwszym okresie reformy, dochodów nadzwyczajnych. Tak wyartykułowane w exposé nowego premiera cele podatkowe akcji sanacyjnej znalazły swój wyraz

w fundamentalnej dla reformy i uchwalonej 11 stycznia 1924 roku ustawie o naprawie Skarbu i reformie walutowej. Wprowadziła ona w życie, postulowane już w programie z marca 1923 roku, pełnomocnictwa ustawowe dla Prezydenta, wyraźnie ukierunkowane na planowane posunięcia rządu w sferze podatkowej (DzU 1924: 4/28; SSS z 20 XII 1923: 6–8). Generalnie w tym pierwszym okresie reformy działania podatkowe gabinetu Grabskiego rozwijały się dwutorowo. Z jednej strony opierały się właśnie na wynikających z ustawy z 11 stycznia i wprowadzanych głównie w grupie podatków bezpośrednich zmianach prawnych, z drugiej zaś, w przypadku podatków pośrednich i monopoli skarbowych, polegały na podnoszeniu już obowiązujących obciążeń podatkowych, co pełnomocnictw ustawowych nie wymagało. Trudno było jednak mówić o wyraźnie zaznaczających się priorytetach w prowadzonej w tym czasie polityce fiskalnej, gdyż jedynym jasno artykułowanym celem rządu stało się w tym względzie zwiększenie wpływów ze wszystkich rodzajów danin publicznych, a nie jakaś zaplanowana przebudowa struktury dochodów skarbowych (Grabski 2003: 68–73).

Z pewnością miejsce wyjątkowe zajmowała w polityce podatkowej pierwszych miesięcy roku 1924 danina majątkowa. Jej zadaniem było wszak doraźne i stosunkowo szybkie zwiększenie poziomu wpływów skarbowych, co miało zagwarantować osiągnięcie równowagi budżetu i ważne z psychologicznego punktu widzenia przeprowadzenie reformy walutowej. Nieprzypadkowo jednym z pierwszych ustawodawczych aktów prawnych Prezydenta RP stało się rozporządzenie z 15 stycznia o poborze dodatkowej zaliczki na podatek majątkowy. Przyspieszało ono, przewidziany ustawą z 11 sierpnia 1923 roku, harmonogram wpłat tego nadzwyczajnego i szczególnie istotnego dla wstępnego etapu reformy podatku. Stąd też wezwanie do zapłaty aż 130 mln franków w złocie w terminie do 26 marca 1924 roku oraz ustalenie kolejnego terminu płatności na czerwiec. Łącznie w pierwszym półroczu władze oczekiwały wpływu 180 mln zł, czyli 60% kwoty przewidywanej na cały rok (DzU 1924: 5/38; *Przemówienie...* 1924: 198; Tomaszewski 1961: 119).

Wraz z działaniami w kierunku przyspieszenia egzekucji podatku majątkowego rząd podjął wspomniane już prace ustawodawcze w zakresie obowiązującego w kraju systemu podatków bezpośrednich. Wprawdzie jedynym w pełni nowym aktem prawnym było rozporządzenie o wprowadzeniu państwowego podatku od nieruchomości z 17 czerwca 1924 roku, jednak działalność władz skarbowych w tym

względnie, wyraźnie ukierunkowana na podniesienie wydajności podatków bezpośrednich, przyniosła także wiele innych ważnych zmian. 10 stycznia Sejm przyjął ustawę o podwyższeniu podatku dochodowego (DzU 1924: 13/110), zaś później, w oparciu o pełnomocnictwa, ukazały się w pierwszej połowie 1924 roku kolejne ważne rozporządzenia: o skróceniu terminów płatności podatków od kapitałów i rent (29 I 1924), podniesieniu stawek podatkowych (16 II), podwyższeniu ceny świadectw przemysłowych (12 IV), podwyższeniu podatku gruntowego (12 IV) oraz o podwyższeniu opodatkowania dochodów z pracy najemnej (12 IV) (DzU 1924: 11/94; 16/151; 33/339, 340; 34/350; 51/523). W połączeniu z wprowadzoną wraz z ustawą o zastosowaniu stałej jednostki do obliczania danin waloryzującą świadczeń oraz widoczną poprawą skuteczności egzekucji udało się władzom skarbowym w ciągu kilku pierwszych miesięcy roku osiągnąć znaczący postęp w zakresie wymiaru i poboru podatków bezpośrednich w Polsce. Było to o tyle ważne, że jeszcze w marcu 1923 roku ówczesny minister skarbu Grabski wątpił w możliwość wyraźnego zwiększenia dochodów z tego tytułu, chociaż przyznawał, że celem rządu winno być podjęcie „forsownych wysiłków” właśnie w zakresie podatków bezpośrednich (SSS z 3 III 1923: 32; Lubowicki 1927: 60–66).

Mniejsza waga przykładana w tym pierwszym okresie do podatków pośrednich i monopolii skarbowych wynikała, jak już wspomniano, z większych możliwości kształtowania poziomu obciążeń podatkowych drogą rozporządzeń władz wykonawczych, a także z zakładanego w enuncjacjach Władysława Grabskiego stopniowego sposobu dochodzenia do wysokiej wydajności tego typu źródeł dochodów. Także i tutaj trwały jednak prace koncepcyjne, które koncentrowały się nie tyle na odziedziczonych najczęściej jeszcze po zaborcach podatkach pośrednich (wyjątkiem były uchwalona 12 czerwca 1924 roku nowa ustawa o opodatkowaniu piwa oraz ustawa z 1 lipca 1925 roku o opodatkowaniu wina), co raczej na konsekwentnie postulowanej przez Władysława Grabskiego już od początku lat dwudziestych rozbudowie systemu monopolii skarbowych, która stać się miała najbardziej charakterystycznym rysem prowadzonej przez jego gabinet polityki podatkowej. Monopole miały bowiem zastąpić w dochodach budżetowych, w myśl założeń twórcy reformy, uchwalony na okres trzech lat podatek majątkowy i stąd też, w ramach działań organizujących system podatkowy, rząd wiele miejsca poświęcił zarówno na rozbudowę już istniejących, jak i powołanie nowych przedsiębiorstw monopolowych. Wyrazem poparcia dla tego typu opodatkowania spożycia stały się kolejno: nowe

rozporządzenie wykonawcze do pochodzącej jeszcze z 1920 roku ustawy o loterii państwowej, ustawa o monopolu spirytusowym z 31 lipca 1924 roku, rozporządzenie Prezydenta o wprowadzeniu jednolitego monopolu sprzedaży soli z 30 grudnia 1924 roku, ustawa o monopolu zapalczanym z 15 lipca 1925 roku oraz zagwarantowanie, wskutek zaciągnięcia tzw. pożyczki włoskiej, odpowiednich środków finansowych na zapisany w ustawie z 1 czerwca 1922 roku wykup przez Polski Monopol Tytoniowy prywatnego przemysłu tytoniowego w Polsce. Nie trzeba w tym miejscu dodawać, że wraz z rozbudową systemu monopolowego następowało, analogicznie jak w przypadku pozostałych obciążeń podatkowych, wydatne zwiększanie poziomu obowiązujących cen artykułów monopolowych (DzU 1920: 31/180; 1922: 47/409; 1924: 71/687; 117/1043; 1925: 83/561; 101/666; Grabski 1920: 29–30; PMT 47: bk; Podczarski 1926: 171–172).

Generalnie zresztą polityka podatkowa pierwszego, najważniejszego z punktu widzenia jej skuteczności, okresu reformy skarbowo-walutowej przesiąknięta była bardzo wyraźnie zarysowującym się fiskalizmem, a jedynym jej jasno wyrażanym celem stało się zapewnienie odpowiedniego poziomu dochodów budżetowych. Także kolejne miesiące urzędowania gabinetu, naznaczone dodatkowo coraz bardziej widocznymi negatywnymi skutkami gospodarczymi osiągniętej stabilizacji, narastającym kryzysem przemysłowym oraz nowymi problemami walutowymi, nie sprzyjały zmianie tego bardzo fiskalnego nastawienia. Nieliczne działania zmniejszające obciążenie obywateli wynikały raczej z konieczności rewizji wcześniej wprowadzanych i nieskutecznych rozwiązań (*vide* ustawa z 18 lipca 1924 roku o obniżeniu podatku od spadków i darowizn, czy też ustawa z 18 marca 1925 roku o obniżeniu nierealistycznie wysokich stawek podatku dochodowego), a jedynym przykładem działania sprzecznego z obowiązującymi pryncypiami była, obliczona na obniżenie zbyt wysokich cen sprzedażnych, stopniowa likwidacja w roku 1924 poboru podatku od węgla (DzU 1924: 72/699; 85/821; 1925: 36/242; Grabski 1924: 22–23; *Sprawozdanie...* 1924: 17–18).

Trudno o jednoznaczną ocenę efektywności fiskalnej prowadzonej przez gabinet Grabskiego polityki podatkowej. Podstawowymi kryteriami muszą być tutaj parametry takie jak porównanie z okresem poprzednim, stopień realizacji zakładanych w budżecie wpływów oraz skuteczność w zakresie planów uzyskania stanu równowagi budżetowej. Zestawienie z rokiem 1923 wypada oczywiście pozytywnie (blisko pięciokrotny wzrost dochodów), jednak wskutek nasilenia zjawisk in-

flacyjnych taki punkt odniesienia jest mało wiarygodny, o czym najlepiej świadczył fakt zmniejszenia w roku 1923 o blisko 20% poziomu wpływów podatkowych w stosunku do roku 1922 (RMS 1924: 176). Stosunkowo korzystnie przedstawiały się także efekty polityki fiskalnej w kontekście budżetu na rok 1924. Generalnie wpływy z danin publicznych i monopolii przekroczyły o blisko 12% zakładany poziom, jednak w szczegółach pojawiły się już wyraźne rysy na tym pozornie pozytywnym obrazie. Wyraźnie, bo o kilkadziesiąt procent wyższe od preliminowanych były dochody z podatków pośrednich, ceł, opłat stempłowych oraz monopolii skarbowych, jednak już w przypadku podatków bezpośrednich planu nie udało się wykonać, a spośród trzech głównych tego rodzaju obciążeń nie zawiódł jedynie podatek przemysłowy (blisko 20% więcej wpłat niż w budżecie), podczas gdy podatek dochodowy dał zaledwie połowę zakładanego dochodu, zaś gruntowy poniżej 90%. Poważnym niepowodzeniem zakończył się w ostatecznym rozrachunku także pobór podatku majątkowego (60% planu), jednak formułowane w tym przypadku sądy muszą być bardzo ostrożne, gdyż danina ta spełniła swe podstawowe zadanie w pierwszym, najważniejszym dla planu wprowadzenia nowej waluty, okresie, o czym świadczyło 80% skuteczności drugiej zaliczki oraz blisko 75% uzyskane w ramach całej pierwszej raty, przy zaledwie 30-procentowym wpływie raty drugiej (DzU 1924: 76/747; Kauzik 30: 49, 59).

Nie udało się także, wskutek wymienionych problemów oraz narastania kryzysu postabilizacyjnego, w pełni zrealizować celu, jakim od początku było zrównoważenie budżetu. Formalnie zamknięto rok pewną nadwyżką wpływów nad wydatkami, jednak zostało to osiągnięte tylko dzięki zaliczeniu do dochodów wpływów pozabudżetowych, takich jak pożyczki państwowe, zyski z likwidacji PKKP oraz emisja bilonu, które z założenia miały charakter wyjątkowy i na ogół jednorazowy (rzeczywisty niedobór szacowano na ponad 300 mln zł). Było to o tyle niepokojące, że wciąż aktualna była perspektywa wygaśnięcia prawa poboru daniny majątkowej, a wyczerpanie w roku 1924 wielu pozabudżetowych możliwości wspierania dochodów musiało się odbić na efektach gospodarki skarbowej roku następnego, kiedy to, mimo prób ratowania sytuacji zwiększoną emisją bilonu, deficyt sięgnął już 360 mln złotych (Mieszalski 1931: 111–112).

Mimo tych negatywnych w stosunku do oczekiwań skutków podejmowanych w ramach polityki podatkowej działań warto zauważyć, że w roku 1924 osiągnięty został jednak niewątpliwie postęp na drodze do zabezpieczenia odpowiedniego do wydatków poziomu dochodów

budżetu, a dalszy wzrost wpływów z danin publicznych zanotowano także w roku 1925. Wyniósł on wprawdzie ogółem tylko 12% i był nawet minimalnie niższy od wynikającego ze spadku wartości złotego wskaźnika wzrostu cen hurtowych, jednak dochody oparte zostały już w dużo większym stopniu na zwyczajnych wpływach podatkowych, które zwiększyły się w stosunku do roku 1924 o blisko 1/4. Nadzwyczajna danina majątkowa przyniosła zamiast 300 mln zł tylko 58 mln, co nie tylko stanowiło 4% ogółu wpłat, ale także przesądziło o wykonaniu planu dochodów w zaledwie 91%, wypaczając jednocześnie obraz całej gospodarki podatkowej. Tym razem bowiem wszystkie najważniejsze grupy dochodów zwyczajnych przekroczyły zapisane w budżecie zadania, a niewielkie niedobory dotyczyły nielicznych już źródeł dochodów (nawet „czarna owca” poprzedniego okresu, czyli oparty na nowych zasadach podatek dochodowy, osiągnął już ponad 80% planowanej wpłaty) (RMS 1924–1927: 74–75; *Zamknięcie...* 1924: 38, 82–83, 86–87; 1925: 30, 86–87, 92).

Dokonujący się postęp w rozmiarach wpływów podatkowych był skutkiem zarówno przeprowadzanego i wciąż dalekiego od zakończenia procesu ujednoczenia systemu podatkowego Rzeczypospolitej, jak i systematycznego i coraz bardziej obciążającego społeczeństwo „dociskania” śruby podatkowej, wyrażającego się w szacowanym na 18–19% udziale danin publicznych w ówczesnym dochodzie narodowym. Obciążenie to było wprawdzie mniejsze niż w lepiej rozwiniętych krajach Zachodu, jednak w stosunku do powszechnie rozumianego niskiego poziomu zamożności uznawano je za raczej wysokie, zwłaszcza że było o kilka punktów wyższe niż przed wojną (Lubowicki 1927: 22–23). Wraz z normalizacją polityki podatkowej następowały też pewne zamierzone przesunięcia w strukturze wpływów skarbowych, polegające na wzroście dochodów z podatków bezpośrednich i monopolii, przy wyraźnym zmniejszeniu znaczenia podatków pośrednich. Planowana optymalizacja dochodów z podatków bezpośrednich dała w efekcie osiągnięcie przez nie 30-procentowego udziału we wpływach (w 1923 roku wynosił tylko 21%, w 1924 – 24,6%), zaś rozbudowa systemu monopolowego pozwoliła na dostarczanie ponad 1/3 ogółu dochodów podatkowych, co pozwoliło na zastąpienie w strukturze budżetu podatku majątkowego (RMS 1924: 178–179; 1927–1930: 74–75; obliczenia własne).

Podsumowując skutki prowadzonej przez gabinet Grabskiego polityki podatkowej, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na kilka podstawowych kwestii. Przede wszystkim zbyt krótki, w stosunku do pla-

nowanych na trzy lata działań sanacyjnych, okres istnienia rządu unie-
możliwia pełną i zobiektywizowaną ocenę jego działań fiskalnych.
Pamiętając o stawianych celach, można by stwierdzić, że polityka ta
przyniosła niepowodzenie, jednak patrząc z perspektywy dłuższej, kil-
kuletniej, podjęte kroki pozwoliły na osiągnięcie równowagi budżeto-
wej już w roku 1926 i utrzymanie dodatniego salda aż do końca dekady.
Musi pojawić się wprawdzie w tym miejscu pytanie o wpływ poprawy
konjunktury na lepsze wyniki gospodarki budżetowej, odpowiedź na
nie powinna być jednak korzystna dla rządu Grabskiego. Wszak bez
dokonanej przez ten gabinet stabilizacji niemożliwe byłoby prawidłowe
funkcjonowanie gospodarki, zaś stworzone w latach 1924–1925 pod-
stawy opartej na normalnych warunkach pieniężnych polityki podatko-
wej pozwoliły następcom Władysława Grabskiego na prowadzenie
zrównoważonej gospodarki budżetowej (Mieszalski 1931: 112).

Bibliografia

- AAN, Polski Monopol Tytoniowy (PMT), sygn. 47, *Włoska pożyczka tytoniowa. Realizacja spłaty pożyczki, opinie, korespondencja 1927, 1930, 1931, 1934.*
- AAN, Protokoły posiedzeń Rady Ministrów 1918–1937 (Protokoły), t. 21, *I I – 31 III 1923.*
- Archiwum Akt Nowych (AAN), Akta Stanisława Kauzika 1919–1939 (Kauzik), sygn. 30, *Ministerstwo Skarbu. Departament Podatków i Oplat. Sprawozdanie z działalności za rok 1924.*
- Drozdowski M.M., 2002, *Władysław Grabski*, Rzeszów.
- Druki Sejmowe, Okres I, druk nr 1210, *Sprawozdanie Komisji Budżetowej o preliminarzu budżetowym Ministerstwa Skarbu na rok 1924.*
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (DzU) 1920, 1922, 1923, 1924, 1925.
- Grabski W., 1920, *Projekt programu polityki ekonomicznej i finansowej Polski po wojnie*, Warszawa.
- Grabski W., 1924, *Równowaga budżetowa w świetle sytuacji gospodarczej. Exposé Prezesa Rady Ministrów i Ministra Skarbu Władysława Grabskiego wygłoszone na plenarnym posiedzeniu Sejmu w dniu 10 czerwca 1924 roku*, Warszawa.
- Grabski W., 2003, *Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej (1924–1925)*, oprac. M.M. Drozdowski, Warszawa–Rzeszów.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1971, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. II: *Od Grabskiego do Piłsudskiego*, Warszawa.
- Lubowicki J., 1927, *Polityka podatkowa Polski*, Poznań.
- Mieszalski J., 1931, *Rozwój budżetów w Polsce i za granicą [w:] Pięć lat na froncie gospodarczym*, t. II, Warszawa.
- Podczarski J., 1926, *Nasz dorobek ustawodawczy w dziedzinie podatków pośrednich*, „Przegląd Skarbowy”, z. 6.

Przemówienie P. Prezesa Rady Ministrów i Ministra Skarbu Władysława Grabskiego na konferencji prasowej w Ministerstwie Skarbu z 15 stycznia 1924 r. [w:] *Archiwum polityczne Władysława Grabskiego*, 2005, wybór i oprac. M.M. Drozdowski, Warszawa.

Rocznik Ministerstwa Skarbu (RMS) 1924, 1927–1930.

Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu (SSS), Okres I.

Sułkowska W., 1990, *Twórcy polskiej myśli ekonomicznej. Władysław Grabski*, Kraków.

Tomaszewski J., 1961, *Stabilizacja waluty w Polsce 1924–1925*, Warszawa.

Zamknięcie rachunków państwowych za rok 1924, 1925.

Zieliński W.E., *Nasi Ministrowie Skarbu i błędy ich polityki w oświetleniu danych urzędowych (1918–1925 r.)*, Warszawa b.d.